

Received: 2024/1/6

Accepted: 2024/4/28

from 219 to 237

**Mohammad Esmail
Salehi Zadeh**

Assistant Professor, Department
of Quranic and Hadith Sciences,
Holy Quranic Sciences and
Education University, Faculty of
Quranic Sciences, Shahrood.
salehi@quran.ac.ir

Analyzing the dimensions of piety in the Qur'an with an educative approach

Abstract

Piety is the power by which man has mastered his inclinations, and satisfies his sensual desires within the limits of divine satisfaction. Piety is one of the most important virtues that has a great impact on human education from different dimensions. This research, with a descriptive-analytical method, seeks to find the dimensions and extent of piety from the perspective of the Qur'an with an educative approach. According to the Qur'an, piety has religious, social, economic and political dimensions. Religious piety means correct religious principles, free from doubts and false ideas, which has a root and basic role in human education. Economic piety means correct economic activities, working and trying to earn halal income, avoiding haram wealth, usury, extravagance, underselling, and hoarding, and also paying financial rights, which is one of the most important components of human education in the economic dimension and financial affairs. Social piety requires a person to have an active presence in various social scenes, but to be fair, God-fearing, trustworthy and honest in interacting with people in all environments. The Qur'an does not separate religion from politics, politics in Islam does not mean colluding, deceiving and lying to public opinion, political piety means that whoever is involved in politics should try to deal honestly and tenderly with political issues and he should act on compassion and have a useful orientation for God, Islam and people in all matters.

Keywords:

Dimensions of piety, education,
religious piety, social piety,
economic piety, political piety.

چکیده

تقوا نیرویی است که به وسیله آن انسان بر تمایلات خود تسلط یافته، و خواسته‌های نفسانی را در محدوده رضایت الهی ارضا می‌نماید. تقوا یکی از مهم‌ترین فضایی است که از ابعاد مختلف در تربیت انسان تأثیر بسزایی دارد. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی، در پی یافتن ابعاد و گستره تقوا، از منظر قرآن با رویکرد تربیتی است. از نگاه قرآن تقوا دارای ابعاد اعتقادی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی است. تقوای اعتقادی یعنی اصول اعتقادی صحیح، مبرا بودن از شک و پندارهای نادرست، که نقش ریشه‌ای و پایه‌ای در تربیت انسان دارد، اصل و بنیان تربیت صحیح، صحت و درستی اعتقادات است. تقوای اقتصادی به معنای فعالیت‌های اقتصادی صحیح، کار و تلاش برای کسب درآمد حلال، اجتناب از مال حرام، ربا، اسراف، کم فروشی، و احتکار، نیز ادای حقوق مالی که از مهم‌ترین مؤلفه‌های تربیت انسان در بُعد اقتصاد و امور مالی است. تقوای اجتماعی ایجاب می‌کند انسان در صحنه‌های مختلف اجتماعی حضور فعال داشته، ولی در تعامل با مردم در همه محیط‌ها، با انصاف، خداترس، امانت‌دار و صادق باشد. قرآن دین را از سیاست جدا نمی‌داند، سیاست در اسلام به معنای پشت هم اندازی، فریب و دروغ گفتن به افکار عمومی نیست، تقوای سیاسی، یعنی هر کس که در کار سیاست است، سعی کند با مسائل سیاسی صادقانه و دردمندانه و از روی دلسوزی برخورد کند و در همه امور جهت‌گیری مفید برای خدا، اسلام و مردم داشته باشد.

محمد اسماعیل صالحی زاده

استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث،
دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم،
دانشکده علوم قرآنی شاهرود.

salehi@quran.ac.ir

واژگان کلیدی:

ابعاد تقوا، تربیت، تقوای اعتقادی،
تقوای اجتماعی، تقوای اقتصادی،
تقوای سیاسی

تقوا یکی از مهم‌ترین موضوعات قرآنی، بهترین پوشش معنوی «لِبَاسِ التَّقْوَى ذَلِكَ حَيْرٌ» (اعراف: ۲۶) و بهترین توشه معنوی است «فَإِنَّ خَيْرَ الرِّزَادِ التَّقْوَى» (بقره: ۱۹۷) که نقش محوری در رشد، کمال و سرنوشت انسان دارد. «تقوا لازمه زندگی هر فردی است که می‌خواهد انسان باشد و تحت فرمان عقل زندگی کند و از اصول معینی پیروی نماید.» (مطهری، ۱۳۷۷، ش، ج ۲۳، ص ۶۹۱) «تقوا یک نقطه محوری در تهذیب نفس در مسیر تربیت دینی است که از شناخت توحیدی گرفته تا انتخاب ارزش و عمل به آن، حضور دارد و انسان در معرض غفلت را به خودمراقبتی ترغیب و از انحراف از مسیر فطری جلوگیری می‌کند. انسانی که مسلط بر خویش است پس از دست‌یافتن به تهذیب نفس خویش را وارسته و نیازمند حیاتی به مراتب پاک‌تر، می‌داند و این نیاز چیزی جز نیاز به پروردگار و تقرب به او و الهی شدن نیست که هدف غایی تعلیم و تربیت اسلامی است.» (نصر، ۱۳۹۳، ص ۱۱۲) در اهمیت و جایگاه تقوا همین بس که از منظر قرآن فقط اعمال متقیان پذیرفته است: «أَمَّا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ» (مائده: ۲۷) و به کاری که بنیان آن براساس تقوا نباشد، هرگز اعتنایی نیست، هرچند ساختن مسجد باشد «وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا... لَاتَقُمْ فِيهِ أَبَدًا لِمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى» (توبه: ۱۰۷ - ۱۰۹) و گرمی‌ترین انسان نزد خداوند کسی است که با تقواتر باشد: «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ» (حجرات: ۱۳) در توصیه‌های لقمان به فرزندش نیز آمده است: «كُنْ مُتَّقِيًا تَكُنْ عَزِيزًا» (دیلمی، ۱۴۱۲، ق، ج ۱، ص ۷۲)، پسر، با تقوی باش تا پیش همه عزیز باشی و مورد احترام، به ویژه در پیشگاه خدا و پیغمبران و صالحان قرار بگیری.

در مورد تقوا پژوهش‌هایی فراوانی انجام شده، از جمله ۱. مقاله «در ژرفای تقوا»، مهین شریفی، که با تأملی در واژه تقوا معنا و مفهوم آن را بیان نموده است. ۲. مقاله «آثار تربیتی تقوا»، شعبانعلی حسنی، که به نقش تقوا در شکوفایی عقل، پرورش اراده، پیروزی بر مشکلات و... پرداخته است. ۳. مقاله «آثار دنیوی تقوا»، معصومه مصباح، که به نقش تقوا در زندگی دنیوی اشاره کرده است. ۴. مقاله «آثار فردی و اجتماعی تقوا»، حسین حقانی زنجانی، که به تقسیم تقوای فردی و اجتماعی و آثار هر کدام جداگانه پرداخته است. ۵. مقاله «تقوا و آثار تربیتی آن»، علی نقی فقیهی که به برخی از آثار تربیتی تقوا، مانند برقراری ارتباط قوی‌تر با خداوند، پرورش نیروی مقاومت و حل مشکلات، آرامش روحی، حسن رفتار و... اشاره کرده است. (فقیهی، ۱۳۷۶، ص ۲۲) ۶. مقاله «بررسی و تبیین تربیتی تقوا در سبک زندگی، احمد رضا نصر و... که به تبیین اثرات گوناگون تقوا در زندگی دنیوی و اخروی پرداخته است. (نصر، ۱۳۹۳، ص ۹۸) ۷. مقاله محمود رزاقی با عنوان «آثار تربیتی تقوا از نگاه آیات و روایات» که در آن آثار تربیتی تقوا در عرصه فردی و اجتماعی از نگاه آیات و روایات مورد بررسی قرار گرفته است. (رزاقی، ۱۴۰۰، ص ۱)

پژوهش‌های موجود نشان می‌دهد که هرکدام از آن‌ها از زاویه‌های مختلف تقوا را مورد بررسی قرار داده‌اند، اما در هیچ کدام از این پژوهش‌ها ابعاد و زوایای تقوا به صورت جامع مورد توجه قرار نگرفته است و مقاله‌ای با عنوان «واکوی ابعاد تقوا در قرآن با رویکرد تربیتی» یافت نشد، از این رو، این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی در صدد پاسخ به این مسأله است که

ابعاد و گستره تقوا در قرآن چیست؟ و هرکدام چه نقشی در تربیت انسان دارند؟ از این رو ابتدا به مفهوم شناسی تقوا و تربیت پرداخته سپس ابعاد گوناگون اعتقادی، فکری، اجتماعی، اقتصادی، خانوادگی و سیاسی تقوا و نقش آن در تربیت را مورد بررسی قرار داده است.

۲- مفهوم شناسی

۱-۲- مفهوم تقوا

تقوا از ریشه «وقی» و از مصدر «وقایه» در لغت عرب به معنای حفظ کردن آمده است، «وقاه الله وِقَايَةً، بالكسر، أَيْ حَفِظَهُ» (جوهری، ۱۳۷۶ ه. ق. ج ۶؛ ص ۲۵۲۷). ابن منظور نیز می‌گوید: «وقاهُ اللهُ وَقِيًّا وَ وِقَايَةً وَ وِقَايَةً: صَانَهُ» (ابن منظور، ۱۴۱۴ ه. ق. ج ۱۵؛ ص ۴۰۱)، یعنی او را مصون داشت و حفظ کرد. راغب اصفهانی می‌گوید: «الْوَقَايَةُ: حَفْظُ الشَّيْءِ مِمَّا يُؤْذِيهِ وَ يَضُرُّهُ» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ص ۸۸۱). وقایه حفظ شیء است از آنچه اذیت و ضرر می‌رساند. تقوا در اصطلاح معارف اسلامی به معنای حفظ خویشتن از مطلق محظورات، اعم از محرمات و مکروهات است. (مرکز فرهنگ و معارف قرآن، ۱۳۸۲ ش، ج ۸، ۴۴۵) «تقوا نیروی کنترل درونی است که انسان را در برابر طغیان شهوات حفظ می‌کند، و در واقع نقش ترمز نیرومندی را دارد که ماشین وجود انسان را در پرتگاه‌ها حفظ و از تدروی‌های خطرناک، باز می‌دارد.» (مکارم شیرازی ۱۳۷۱ ش، ج ۱، ص ۷۹)، به عبارت دیگر، متقی کسی است که در جنگ با پوشیدن زره، برداشتن سپر و مانند آن خود را در حفاظی قرار می‌دهد تا از دشمن آسیب نبیند. (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ص ۱۳۲)، چنان که امیرمؤمنان علی^(ع) تقوا را به عنوان یک دژ نیرومند در برابر خطرات گناه شمرده، می‌فرماید: «اعلموا عِبَادَ اللَّهِ أَنَّ التَّقْوَى دَارٌ حِصْنٌ عَزِيزٌ»، ای بندگان خدا! بدانید که تقوا، دژی محکم و شکست ناپذیر است (شریف رضی، ۱۳۷۹، ص ۲۹۳) از امام صادق علیه السلام سؤال شد تقوی چیست؟ فرمود: «هر چه را خدا امر کرده، بجای آوری و از هر چه نهی کرده خودداری کنی.» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۶، ص ۲۸۵)

۱-۱-۲- بسامد ریشه «وقی» در قرآن

ریشه «وقی» حدود ۲۵۸ بار در آیات قرآن به گونه ثلاثی مجرد، ثلاثی مزید، گونه فعلی و اسمی استعمال شده که می‌تواند نشانه اهمیت تقوا در قرآن باشد. بیشترین موارد کاربرد ریشه «وقی» در قرآن افعال ثلاثی مزید این واژه می‌باشد که به صورت ماضی، مضارع و امر (اتقی، یتقی، اتق) به کار رفته و همه این فعل‌ها از باب افتعال است که واو آن به تاء تبدیل شده و در تاء باب افتعال ادغام شده است. (ابن منظور، ۱۴۱۴ ه. ق. ج ۱۵، ص ۴۰۳) باب افتعال دارای معانی و کاربردهای مختلفی است که دو معنای آن با «اتقاء» تناسب دارد: ۱. اتخاذ، بنابر این «اتقاء» به معنای گرفتن وقایه است، یکی از معنای وقایه ابزار و وسیله حفظ و صیانت است، (حسینی زبیدی، ۱۴۱۴ ق. ج ۲۰، ص ۳۰۴)، ابن فارس می‌گوید: وقایه، ابزار و وسیله‌ای است که چیزی را حفظ می‌کند. (ابن فارس، ۱۴۰۴ ق، ج ۶، ص ۱۳۱) برخی مفسران قرآن نیز اتقاء را به معنای اتخاذ

وقایه تفسیر نموده‌اند. (ر.ک: زحیلی، ۱۴۱۱ ه.ق، ج ۶، ص ۱۱۹/ سائیس، ۱۴۲۳ ه.ق، ص ۱۸۰/ ابوحیان، ۱۴۲۰ ه.ق، ج ۴، ص ۴۰۱) ۲. طلب، اتقاء یعنی طلب حفظ و صیانت کردن برخی از مفسران نیز به این معنا اشاره کرده‌اند. (ر.ک: ابن عاشور، ۱۴۲۰ ه.ق، ج ۱، ص ۲۲۳/ طبرسی، ۱۳۷۲ ه.ش، ج ۲، ص ۵۳۴) در این جا به چند نمونه از آیاتی که دارای گونه‌های فعلی ثلاثی مزید ریشه «وقی» می‌باشند اشاره می‌شود و مفهوم هریک از افعال با توجه به دو معنایی که برای مصدر ذکر شد روشن خواهد شد. فعل ماضی، مانند: «فَمَنْ اتَّقَىٰ وَ أَصْلَحَ فَلَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ» (اعراف: ۳۵) و «فَأَمَّا مَنْ أَعْطَىٰ وَ اتَّقَىٰ» (لیل: ۵) فعل مضارع، مانند: «أَفَمَنْ يَتَّقِي بِوَجْهِهِ سُوءَ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» (زمر: ۲۴) فعل امر، مانند: «وَ اتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا» (بقره: ۴۸) در این آیات اتقاء بنا بر معنای اول عبارت است از: فراهم کردن ابزار و وسیله صیانت و حفظ و بنا بر معنای دوم عبارت است از: طلب حفظ و صیانت کردن در برابر امر مکروه و مضر که هر دو معنی با آیاتی که این واژه آمده تناسب دارد. البته در اتقاء معنای حفاظت کردن و صیانت از امور هراس‌انگیز نهفته است (عسکری، ۱۴۰۰ ق، ص ۲۳۸) که می‌تواند از نوع مادی و محسوس، مانند: آتش و امثال آن باشد و می‌تواند از امور معنوی مانند: گناه و امثال آن باشد، چنان که مفسران قرآن نیز به این مطلب تصریح کرده‌اند. (ر.ک: طوسی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۸۲/ طبرسی، ۱۳۷۲ ه.ش، ج ۲، ص ۵۳۴/ موسوی سبزواری، ۱۴۰۹ ه.ق، ج ۱، ص ۶۴)، تقوا به حسب موارد کاربرد مختلف است و قدر جامع آن پرهیز از محرّمات شرعی و عقلی، توجه به خداوند، التفات به پاک‌سازی عمل و به سوی مجرای طبیعی و متعارف اعمال حرکت کردن است، همان‌گونه که مقابل آن فجور، بمعنای فاصله گرفتن از حالت اعتدال و خارج شدن از جریان طبیعی کارهاست و از آغاز پیدایش ایمان در دل مؤمن تا آخرین درجه کمال، همواره ملازم مؤمن است و در هر مرحله‌ای اقتضایی دارد؛ مانند محافظت نفس از عذاب و آتش، پرهیز از سخطِ خدا و مخالفت با وی و اجتناب از دوری و محجوبیت از خداوند. (مصطفوی، ۱۳۶۸ ش، ج ۱۳، ص ۱۸۴). از آنچه گفته شد می‌توان نتیجه گرفت که معنای تقوا در قرآن همواره یک قالب و معنای مشخصی نیست، بلکه کاربردهای مختلف آن در قرآن، در تعیین معنا و مقصود، نقش مؤثری دارد و وسیله و ابزار حفظ و ایمنی از امور نا مطلوب مانند: عذاب و عقاب خداوند، آتش جهنم و... در آیات مربوطه با توجه به سیاق هرآیه، معلوم می‌شود.

۲-۲- مفهوم تربیت

تربیت در لغت دو اشتقاق دارد: ۱. از ماده «ربو» به معنای افزودن و نمو کردن ۲. از ماده «ربب» به معنای تربیت کردن. «رب الصبی ربا، رباه حتی ادرك»؛ بچه را تربیت کرد تا به رشد رسید. (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۴۲) راغب در مفردات تربیت را این گونه تعریف کرده است: «التربية و هو انشاء الشيء حالا فحالا الى حد التمام» تربیت، یعنی ایجاد کردن حالتی پس از حالتی

دیگر در چیزی تا به حدّ تمام و کمال آن برسد. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ص ۳۳۶) برای تربیت در اصطلاح، تعریف‌های مختلفی بیان شده است، از جمله:
أ. هرنوع فعالیتی که معلمان، والدین یا هر شخص دیگر به منظور اثرگذاری برمعرفت، بینش، نگرش، اخلاق و رفتار فرد دیگر برخطاها و اهداف از پیش تعیین شده، انجام می‌دهد. (داودی، ۱۳۷۸، ص ۲۰۲)

ب. رفتار و گفتار مناسب، همراه با ایجاد شرایط و عوامل لازم، برای کمک به شخص مورد تربیت، تا استعدادهای نهفته‌اش را در تمام ابعاد وجودی خویش بتواند به‌طور هماهنگ پرورش داده و شکوفا سازد و به تدریج به سوی هدف و کمال مطلوب، حرکت کند. (انصاری، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۴۶۴)

ج. دفع موانع و ایجاد مقتضیات برای این‌که استعدادهای انسان در جهت کمال مطلق شکوفا شود؛ (دلشاد، ۱۳۹۳، ص ۲۵)، از این رو، تربیت مهم‌ترین امر در زندگی انسان است. زیرا انسان موجودی با استعدادهای شگفت و گرانبه است، که شناخت این استعدادها و فراهم کردن زمینه شکوفایی آن‌ها از ارزش کاری بالایی برخوردار است.

۳- ابعاد و گستره تقوا در آیات قرآن و نقش آن در تربیت

با جستجو در کاربردهای قرآنی تقوا، روشن می‌شود که ابعاد تقوا به قدری گسترده است که همه جوانب زندگی انسان اعم از اعتقادی، اجتماعی، اقتصادی، خانوادگی و سیاسی را شامل می‌شود که در ادامه، این موارد از آیات قرآن استخراج و نقش آن‌ها در تربیت مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۳-۱- تقوای اعتقادی و نقش آن در تربیت

تقوای اعتقادی و فکری آن است که عقیده انسان از آلودگی‌های اعتقادی و پندارهای نادرست پاکیزه شود و انسان از نظر فکری به گونه‌ای خود را تربیت و مهذب کند که حتی فکر و نیت بد به دل او خطور نکند. (مظاهری، ۱۳۶۴ ه.ش، ص ۱۲۶) تقوای اعتقادی، یعنی ایمان به غیب، ایمان به وحی، ایمان به قیامت، تقوای اعتقادی آن است که انسان بداند و یقین و معتقد باشد آن چه هست از خدا و از طرف خداست، اگرچه با دست بندگان انجام گردد، زیرا مسبب الأسباب خداست، که وسیله و واسطه را آماده می‌سازد. (مسترحمی، ۱۳۸۱، ص ۲۲۱ و ۲۳۶) نخستین آیات سوره بقره که خداوند اوصافی را برای متقیان بیان می‌کند، اولین وصف آن بیانگر تقوای اعتقادی و فکری است خداوند متعال قرآن را راهنما و هادی تقوا پیشگان و پرهیزکارانی معرفی کرده که غیب را باور دارند، شرط اولیه تقوا، ایمان به غیب آوردن و غیب را قبول کردن و وجود را از محدودیت رهاندن، یعنی کائنات را در همین محسوسات انسانی و درک ناقص بشر محدود نکردن است. (طباطبایی، ۱۳۷۴ ه.ش، ج ۲، ص ۸۳) «الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ» (بقره: ۳) ایمان به غیب مرز بین جهان بینی الهی و مادی است. و آثار آن هم در بینش و هم در عمل نمایان می‌شود که ادامه این آیات بیانگر آن می‌باشد. در این آیات اعتقاد و ایمان به تمام پیامبران و برنامه‌های الهی ایشان، از ویژگی‌های

متقین شمرده شده است: «وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ» (بقره: ۴) چون ایمان به قرآن و کتب آسمانی گذشته، مستلزم ایمان به پیامبران الهی و معجزات آنان و وجود فرشتگان نیز هست، از این رو متقیان همه این معارف را باور دارند. آخرین صفت متقین، در این آیات اعتقاد و یقین به آخرت شمرده شده است. «بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ» (بقره: ۴)؛ متقین علاوه بر ایمان به وحی و رسالت، به معاد که از برجسته‌ترین و مهم‌ترین ره‌آورد‌های دین است، یقین دارند؛ زیرا دین خدا صراط است و عقیده به صراط بدون عقیده به مقصد و معاد مفید و سودمند نیست. (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۱۸۹) انسان متقی چون تقوای فکری دارد دنبال تصحیح عقاید خود و شناخت حق از باطل است. چون میزان فرقان میان حق و باطل به مقدار تقوای انسان است. اگر درجه تقوای او ضعیف است یا متوسط یا عالی (عام یا خاص یا اخص)، میزان فرقان او نیز کم یا میانه یا زیاد خواهد بود و اگر تقوای او از همه مرزهای متعارف گذشت، علم شهودی او نیز از همه حجاب‌ها می‌گذرد: «حَتَّى تَخْرُقَ أَبْصَارُ الْقُلُوبِ حُجُبَ النُّورِ فَتَصِلَ إِلَى مَعْدِنِ الْعِظْمَةِ» (ابن طاووس، ۱۴۰۹ ق. ج ۲، ص ۶۸۷؛ جوادی آملی، ۱۳۸۵، ص ۳۳۱) در روایت آمده است که حضرت عبدالعظیم، خدمت امام هادی^(ع) می‌رود عرضه می‌دارد: آقا! آمده‌ام عقاید خود را به شما عرضه بدارم: «يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ إِنِّي أُرِيدُ أَنْ أُعْرِضَ عَلَيْكَ دِينِي»، ببینید آیا عقاید من صحیح است؟ حضرت می‌فرماید: بگویند. شروع می‌کند درباره‌ی خدا چنین معتقد هستم، درباره‌ی نبوت، رسالت و امامت چنین معتقد هستم، یک به یک عقاید خود را می‌گوید. حضرت می‌فرماید: درست است، عقاید تو همانند عقاید من و اجداد است. (ابن بابویه، ۱۳۷۶ ش، ص ۳۳۹) انسان متقی، در اصول اعتقادات خوب فکر می‌کند و خوب معتقد می‌شود. از توحید گرفته تا اعتقاد به مبدأ یگانگی، مبدأ صفات جلال و جمال، مبدأ رسالت، ولایت، معاد و خصوصیات معاد «مَا أُنزِلَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ» (توبه: ۹۷) در این‌گونه جاها انسان باید معتقد و متقی باشد، اگر خدای ناکرده گوشه‌ای از این تقوا ناقص باشد و ساییده شده باشد، عمل‌های دیگر فایده‌ای ندارد، بنا براین تقوای اعتقادی نقش ریشه‌ای و پایه‌ای در تربیت انسان دارد، اصل و بنیان تربیت صحیح صحت و درستی اعتقادات، حرکت به سوی مقصد و هدف نظام هستی، یعنی خداوند متعال است «أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ» (شوری، ۵۳)، آگاه باشید، بازگشت همه چیز به سوی خدا است، از این رو تقوای اعتقادی باعث می‌شود تا انسان در عرصه اندیشه، تصورات موهوم و شرک آمیز را کنار زده، موجبات بیداری فطرت ربوبی خود را فراهم سازد و با شناخت عالمانه‌ی توحیدی به اندیشه پاکی که در قرآن مطرح شده، دست یابد و عقاید خود را تهذیب و تثبیت نماید،

۲-۳- تقوای اقتصادی و نقش آن در تربیت

اقتصاد و امور مالی در اسلام اهمیت ویژه‌ای دارد و از مهم‌ترین ابعاد تربیت انسان، تربیت اقتصادی است. در اسلام فعالیت اقتصادی از ارزشمندترین عبادت‌هاست و فعال اقتصادی اجر مجاهد در راه خدا را دارد: «الْكَافُّ عَلَى عِيَالِهِ كَالْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۸۸) از نظر قرآن کریم، میان اعمال انسان و رفاه اقتصادی پیوندی مستقیم وجود دارد: «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم

بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ وَ لَكِنَّ كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» (اعراف: ۹۶)، یعنی اگر می‌خواهید همواره در رفاه باشید، اهل ایمان و تقوا باشید. (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ج ۲۸، ص ۵۲) تربیت شده مکتب اسلام، زمانی تقوای اقتصادی دارد که دو عنصر محوری را در زندگی خود رعایت کند، الف. تا زمانی زنده است، از کار و تولید دست نکشد و در تولید کوشا و جدی باشد. ب. در مصرف قناعت کند، چون قناعت در تولید و اسراف در مصرف بسیار بد است. (همان) بخش مهمی از آیات قرآن پیرامون مسائل مالی و اقتصادی، در دو محور تولید و مصرف بیان شده است. از نظر قرآن جمع آوری مال، مورد علاقه و محبوب بشر است. «وَ تُحِبُّونَ الْأَمَْالَ حُبًّا جَمًّا» (فجر: ۲۰) پیشرفت صنعت در تولید و عرضه کالای قسطی و مانند آن نیز داد و ستد را گسترش داده و رازهای آن را پنهان‌تر و رمزهای آن را پیچیده‌تر کرده است. اشتغال بی‌شمار کارآفرینان و سوداگران از یک‌سو، غموض کیفیت عرضه کالا به ویژه با وسایل نوین از سوی دیگر، افزایش روزافزون تکاثر و تفاخر از سوی سوم، همگی زمینه زوال اعتماد ملی و ضعف اطمینان مردمی را فراهم کرده‌اند. لیکن تدبیر حقوقی و تعلیم تجاری سهم تعیین‌کننده‌ای در تقوای اقتصادی دارد. (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۱۵، ص ۵۳۴)

۳-۲-۱- مهم‌ترین مؤلفه‌های تقوای اقتصادی و تأثیر تربیتی آن‌ها

۱. توصیه به حفظ و ثبت حساب خرید و فروش، که برکات بسیار مهمی در کسب و تجارت دارد. ثبت میزان دارایی نقدی و غیرنقدی، سرمایه‌گذاری، میزان خرید و فروش و سود و زیان ناشی از آن، موجب دقت و تمرکز در کار و پرهیز از ابهامات و سردرگمی‌ها و بی‌تقوایی در امر تجارت و اقتصاد است. لذا خداوند متعال در طولانی‌ترین آیه قرآن نکته‌های ارزنده‌ی درباره‌ی تنظیم اسناد تجاری بیان می‌دارد که اهمیت این موضوع را گوشزد می‌کند و نشانه‌ی جامعیت و دقت دین مبین اسلام در مسائل مالی و اقتصادی است: «وَ أَشْهَدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ وَ لَا يُضَارُّ كَاتِبٌ وَ لَا شَهِيدٌ... وَ اتَّقُوا اللَّهَ» (بقره: ۲۸۲) در پایان آیه بعد از ذکر احکام تجاری، مردم را دعوت به تقوا و پرهیزکاری و اطاعت فرمان خدا می‌کند. «وَ اتَّقُوا اللَّهَ» منظور این است که در همه امور مالی و اقتصادی تقوا را رعایت کنید.

۲. در جامعه‌ای که تقوای اقتصادی و تربیت اقتصادی در آن بر اساس ایمان و کرامت انسانی است، افراد آن به دستور «كُلُوا وَ اشْرَبُوا وَ لَا تُسْرِفُوا» (اعراف: ۳۱) «از افراط و اسراف خودداری می‌نمایند، زیرا زیاده روی در صرف غذا سلامت انسان را تهدید کرده و «سرچشمه‌ی بسیاری از بیماری‌ها، پرخوری و باقی ماندن مواد اضافی در بدن است، که راه جلوگیری از آن‌ها، اعتدال در غذا خوردن و جلوگیری از زیاده روی است». (رضائی اصفهانی، ۱۳۸۷، ج ۷، ص ۷۷) «اطلاق جمله (لا تُسْرِفُوا) احتیاجات دیگر زندگی، مانند لباس، مسکن و زینت را نیز شامل می‌شود، زیرا اسراف در امور زندگی مستلزم فساد و اختلال نظام فردی است، و چه بسیار که ضرر و زیان آن نیز باجتماع و عموم سرایت کند، بطوری‌که جبران‌پذیر نباشد، هم‌چنین اسراف و زیاده روی در شیون زندگی و تجملات و تظاهر بآن سبب اختلال نظام و اختلاف طبقاتی و امتیاز سرمایه‌داران

از زیر دستان خواهد شد، و یگانه خطری است که اجتماعات را بسوی پرتگاه خطر و انقراض سوق می‌دهد.» (حسینی همدانی، ۱۴۰۴ ق، ج ۶، ص ۳۰۵)

۳. از اوصاف متقین در قرآن، انفاق کریمانه است. «الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ... وَ مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ» (بقره: ۳) به گونه‌ای که اقشار کم‌درآمد احساس ذلت و خواری نمی‌نمایند، از این‌رو در سلوک عملی و تربیتی پیشوایان اسلام می‌خوانیم که حتی در اطعام به مستمندان کاری نمی‌کردند که آنان احساس حقارت کنند؛ (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷، ج ۲، ص ۱۱۳) چنان که در سیره امام رضا آمده که حضرت از هر خوراکی که بر سر سفره ایشان بود، سهمی را برای مساکین کنار می‌گذاشت و آن را ذخیره‌گرفته صعب‌العبور قیامت معرفی می‌کرد «فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ... أَوْ مَسْكِينًا ذَا مَتْرَبَةٍ» (بلد: ۱۱-۱۶) و سپس می‌فرمود: خداوند می‌دانست که هر کسی را امکان و توان نیست که برده آزاد کند تا از گردنه نجات به سوی بهشت روان گردد، لذا اطعام یتیمان و خاک‌نشینان را در ردیف آزاد کردن بردگان به شمار آورد.» (کلینی، ۱۳۶۳، ش، ج ۳، ص ۱۱۳؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۹، ص ۴۷۱)

۴. هر انسانی برای گذران معاش زندگی و آباد کردن محیط اطراف باید تلاش اقتصادی داشته و راه را درست انتخاب کند. چراغ قرمزهای ممنوعه اقتصاد اسلامی را رعایت کند، همانند غصب کردن، حرام‌خواری، دست‌اندازی به مال دیگران بخصوص به اموال عمومی و ربا و از دست‌آورد عمومی مردم به نفع جیب خود استفاده کردن و احیاناً زنگی‌هایی که علی‌الظاهر در چهارچوب قانون هم می‌گنجد، اما خود انسان می‌داند که باطن آن چقدر فاسد و تباه است، همچون رشوه دادن به عنوان هدیه، این‌ها همه خلاف تقوای اقتصادی است. (خامنه‌ای، ۱۳۸۱/۵/۵) خداوند متعال می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ ذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» (بقره: ۲۷۸)؛ امر به تقوا در آیه، مقدمه فرمان به نگرفتن مانده سود مال ربوی است. (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۱۲، ص ۵۶۶) و در آیه بعد به حکم محاربه و جنگ با خداوند متعال آمده است. «فَإِن لَّمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ» (بقره: ۲۷۹)، وسیله‌رهایی از دریافت ربای مضاعف، تقوا است. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ.» (آل عمران: ۱۳۰)؛ چون رباخواری، که نهی از آن با وعید همراه شده، کفر عملی، از گناهان بزرگ، ظلم و اکل مال به باطل است، زیرا از نیاز محتاجان سوءاستفاده بردن و در قبال گرفتن مقدار زاید، چیزی به آنان ندادن، مایه تکاثر زراندوزان و تساقط نیازمندان است. (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۱۲، ص ۵۲۳) بر اساس مبانی تقوای اقتصادی در قرآن، فعال اقتصادی و مؤمن اقتصادی خود را به حرام‌های اقتصادی و مالی‌آلوده نمی‌کند و این یعنی تقوا و تربیت اقتصادی، پیامبر اکرم ص فرمودند: «مَنْ حَاوَلَ أَمْرًا بِمَعْصِيَةِ اللَّهِ كَانَتْ أَفْوَتْ مِمَّا رَجَا وَ أَقْرَبَ لِمَجِيءِ مَا اتَّقَى؛ هر که خواهد کاری را بوسیله نافرمانی خدا انجام دهد امیدش نومید شود و چیزی که از آن بیم دارد زودتر بدو رسد. (پاینده، ۱۳۸۲، ش، ص ۷۳۶)

۵. با وجود جنگ اقتصادی، تحریم تحمیل شده بر کشورو تاکید حکیمانه رهبر انقلاب بر شعارهای اقتصادی در طول سال‌های متمادی، نمونه تقوای اقتصادی داشتن مردم و تربیت اقتصادی پیروی از دستورات رهبری در اقتصاد مقاومتی و حمایت از کالای ایرانی است. (خامنه‌ای، ۱۳۹۸)

ه.ش، ص ۱۱۳) اقتصاد مقاومتی و تقوای اقتصادی انسان پرهیزکار را از هر گونه معصیت و گناه اقتصادی بازمی دارد و در سه بخش تولید، توزیع، و مصرف موجب سالم سازی فعالیت های اقتصادی، کاهش و ریشه کن شدن مفاسد می شود و از سوی دیگر با تقویت مولفه های رشد اقتصادی و افزایش بهره وری باعث رشد تولید و پیشرفت اقتصادی کشور می گردد، از این رو انجام دستورات و آموزه های اقتصادی قرآن، از مهم ترین مصادیق تقوای اقتصادی و مؤلفه های تربیت انسان در بُعد اقتصاد و امور مالی است.

۳-۳- تقوای اجتماعی و نقش آن در تربیت

کنش ها و رفتارهایی که انسان ها در مقابل انسان های دیگر از خود بروز می دهند عامل به وجود آمدن اجتماع و مسائل اجتماعی است، در اسلام زندگی اجتماعی و تربیت اجتماعی اهمیت ویژه ای دارد به گونه ای که حتی عبادت های الهی مانند نماز اصل بر انجام دسته جمعی آن بوده و مشوق هایی برای آن قرار داده شده است. یکی از مسائل مهم اجتماعی که سامان یافتن زندگی سالم اجتماعی بشر تنها در پرتو آن میسر است، تقوای اجتماعی است از نگاه قرآن، تقوای اجتماعی، یک تقوای فعال است نه منفعل «أَفَمَنْ أَسَّسَ بُنْيَانَهُ عَلَى تَقْوَى مِنَ اللَّهِ وَ رِضْوَانٍ خَيْرٌ...» (توبه: ۱۰۹)؛ «جامعه انسانی و مطلوب پروردگار، جامعه ای است که بر اساس تقوا بنیان و تشکیل شود انسان در اجتماع حضور فعال داشته باشد، از حق خویش پا فراتر نگذارد و به حقوق دیگران تجاوز نکند.» (مظاهری، ۱۳۶۴ ه.ش، ص ۱۲۶) قرآن کریم اجتماع را به منزله پیکری واحد می داند و همان طور که اعمال افراد بازتاب های فردی دارد اعمال اجتماع هم بازتاب های جمعی دارد. ایمان و تقوای اجتماعی موجب برکت برای عموم، و کفران و ناسپاسی جمعی موجب فقر اجتماعی و ناامنی عمومی می گردد. (مهدوی کنی، ۱۳۸۴ ش، ص ۶۶۹) در قرآن ملاک امتیاز اجتماعی افراد تقواست، کسی در جامعه برتر است که تقوای او بیش از دیگران باشد: «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ» (حجرات: ۱۳) امتیاز در این آیه، امتیاز اجتماعی است؛ یعنی در جامعه انسانی، تقوا محک است و جایگاه اجتماعی مردم با همین ملاک و معیار تعیین می شود. (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ص ۲۲۲) امام خامنه ای در تعریف تقوای اجتماعی می فرماید: «تقوای اجتماعی؛ یعنی برخورد با مردم در محیط های مختلف - چه محیط کسب، چه محیط معاشرت، چه محیط خانواده، چه محیط مدرسه و دانشگاه، چه محیط اداری - همراه با انصاف و خداترسی و امانت و صداقت باشد. اگر این نمونه ها در جامعه تحقق پیدا کند و عملی شود، اکثر مشکلات مادی و معنوی مردم برطرف خواهد شد. تقوا و پرهیزکاری، یعنی گستره وسیع عمل های خوب، اقدام های خوب، فعل های خوب و ترک های خوب.» (خامنه ای، ۱۳۸۱ / ۵ / ۵). دعای شریف مکارم الاخلاق که در حقیقت تفسیر آیات قرآن می باشد در فرازی از آن که به موارد تقوای اجتماعی اشاره دارد امام سجاد^(ع) می فرماید: «وَ حَلَّتْ بِحِلْيَةِ الصَّالِحِينَ وَ أَلْبَسْنِي زِينَةَ الْمُتَّقِينَ، فِي بَسِطِ الْعَدْلِ، وَ كَطْمِ الْغَيْظِ، وَ إِطْفَاءِ النَّائِبَةِ، وَ صَمِّ أَهْلِ الْفُرْقَةِ، وَ إِصْلَاحِ ذَاتِ الْبَيْنِ»؛ در این دعا امام سجاد^(ع) از خدای متعال درخواست می کند که پروردگارا! مرا با زیور صالحان زیور بده و با لباس پرهیزگاران ملبس کن. خوب، این لباس

پرهیزگاران چیست؟ در ادامه امام سجاد^(ع) شرح جالبی دارد: «فی بسط العدل»؛ لباس پرهیزگاران در گستردن عدالت، «و کظم الغیظ»؛ در فرو بردن خشم، «و اطفاء النائرة»؛ در فرو نشاندن آتش؛ آتش‌هایی که بین افراد جامعه برمی‌افروزند. «و ضمّ اهل الفرقة»؛ افرادی که از شمایند، اما جدا شدند، سعی کنید این‌ها را گرد بیاورید «و اصلاح ذات البین»؛ به جای آتش‌افروزی، خرچینی، این را به جان آن انداختن، آن را در پوستین این انداختن، اصلاح ذات‌البین کنند؛ بین برادران مؤمن، برادران مسلمان، ایجاد ائتلاف کنند؛ این‌ها تقواست. این‌ها همه، مسائل امروز ماست. گستردن عدالت، عدالت قضائی، عدالت اقتصادی، عدالت در گزینش‌ها، عدالت در تقسیم منابع و فرصت‌های کشور بین گروه‌ها، عدالت جغرافیائی، این‌ها مسائل خیلی مهمی است. (خامنه‌ای، ۷ رمضان ۱۴۳۱) گستردن عدالت، بالاترین رقم‌های تقواست؛ قرآن نیز تقوا و پرهیزکاری را در رعایت عدالت معرفی کرده: «اعِدِلُوا هُوَ اقْرَبُ لِلتَّقْوَى» (مائده: ۸) اثر تربیتی اجرای عدالت در جامعه، دوری از بسیاری جنگ‌ها، اضطراب‌ها، هرج و مرج‌های سیاسی، اجتماعی، اخلاقی و بحران‌های اقتصادی است. پس عدالت عامل حفظ انسان از ضررهای مادی و معنوی است و به انسان کمک می‌کند تا بتواند با تقوا و پارسایی و پاکی زندگی کند. (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷ ش، ج ۵، ص ۶۱) «اطفاء النائرة»، یعنی هم‌چنان که در یک محیط مادی و فضای مادی، شما یک آتش‌افروزی را اطفاء می‌کنید، باید در فضای انسانی و معنوی و اخلاقی هم آتش‌سوزی‌ها را مهار و اطفاء کنید. و همین طور: «و ضمّ اهل الفرقة» جذب حداکثری، دفع حداقلی. البته معیار و میزان، اصول و ارزشهاست. (خامنه‌ای، ۷ رمضان، ۱۴۳۱) آشتی کردن و کینه به دل نگرفتن، صفت پسندیده و دارای ثواب زیادی است. هرچه مؤمنین بتوانند دوستی و محبت ایجاد کنند نیکوست. و سزاین مطلب، اتحاد و اتفاق و رفع دوگانگی و اختلاف است، که به صلاح دین و دنیای انسان می‌باشد. (جزایری، ۱۳۸۸ ش، ص ۲۱۲) در سایه‌سار شکیبایی و بردباری است که بسیاری از اختلافات و مشکلات خانوادگی به سوی آرامش و گشایش می‌رود و به صلح و آشتی منجر می‌شود. (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۳ ش، ج ۴؛ ص ۴۷۳) امیرمؤمنان علی^(ع) صلح و آشتی را میوه بردباری می‌داند «السُّلْمُ مَرَّةُ الْحَلْمِ» (لیثی واسطی، ۱۳۷۶ ش، ص ۳۱) قرآن مؤمنان را در سایه صلح و دوستی و با وجود تقوا، برادر یکدیگر معرفی کرده و می‌فرماید: «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخْوِيكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» (حجرات: ۱۰) تقوای الهی علاج عمومی است که مانع نزاع و باعث رفع نزاع می‌شود و راه رحمت و راه نجات است. (حجازی، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۵۰۶) انسان موظف است در کارهای فردی صبر انفرادی پیشه کند و در کارهای اجتماعی نیز با سایر هم‌نوعان خویش صبر کرده و ضعف دیگران را با صبر خود جبران کند، چنان‌که ضعف او نیز با صبر دیگران جبران خواهد شد. (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۱۶، ص ۷۷۰) خداوند به مؤمنان دستور می‌دهد که در روابط اجتماعی نسبت به یکدیگر صابر بوده و با هم رابطه داشته باشند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَ صَابِرُوا وَ رَابِطُوا وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (آل عمران: ۲۰۰) مصابره عبارت است از اینکه جمعیتی به اتفاق یکدیگر اذیت‌ها را تحمل کنند و هر یک صبر خود را به صبر دیگری تکیه دهد و در نتیجه برکاتی که در صفت صبر هست دست به دست هم دهد و تأثیر صبر بیشتر گردد و این معنا امری است که هم در فرد (اگر نسبت به حال

شخصی او در نظر گرفته شود) محسوس است و هم در اجتماع (اگر نسبت به حال اجتماع و تعاون او در نظر گرفته شود) چون باعث می‌شود که تک تک افراد نیروی یکدیگر را به هم وصل کنند و همه نیروها یکی شود. (طباطبایی، ۱۳۷۴ ه.ش. ج ۴، ص ۱۴۴) افزون بر آن انسان از نظر ساختمان طبیعی دارای استعداد مخصوصی است، و هرکس برای رشد و تکامل و بثمر رساندن استعدادهای خود، بکمک و مساعدت صمیمانه دیگران نیازمند است، و همیشه اصل تعاون بصورت یک عامل مؤثر در راه پیشرفت و موفقیت‌های شخصی خودمآئی می‌کند. «تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوَىٰ وَ لَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدْوَانِ وَ اتَّقُوا اللَّهَ» (مائده: ۲) هرگاه جامعه مسلمین بر بر و تقوا و یا به عبارتی بر ایمان و عمل صالح ناشی از ترس خدا اجتماع کنند، و این همان صلاح و تقوای اجتماعی است، (طباطبایی، ۱۳۷۴ ه.ش. ج ۵، ص ۲۶۶) تعمیم رفاهیت و تأمین آسایش و پیروزی بر موانعی که دائماً بر سر راه انسان وجود دارد هنگامی امکان‌پذیر است که حس تعاون بر روابط مردم حاکم باشد، زیرا بقیمت همکاری است که زندگی رونق می‌گیرد، فعالیت‌ها بثمر می‌رسد و چرخ‌های اجتماع در مسیر رشد و ترقی خود با هماهنگی خاصی بگردش می‌افتد. (موسوی لاری، ۱۳۷۸ ه.ش، ص ۱۸۲) تقوا، بازدارنده از فتنه‌های اجتماعی است کسی که در زندگی فردی، واجبات الهی را ترک کند از سخط الهی در امان نیست و کمترین کیفرش، ناآرامی در اندیشه شخصی اوست. (جوادی‌آملی، ۱۳۸۹، ص ۲۴۵) در حیات اجتماعی نیز چنین است: آثار مسائل اجتماعی فردی و شخصی نیست، اگر مسلمانان در جامعه به یکدیگر مسائل دینی را متذکر نشوند و تعالیم الهی بر زمین بماند و بر جامعه تقوای اجتماعی و تربیت اجتماعی حاکم نباشد دود آن به چشم همه می‌رود و بلای عمومی دامنگیر آن جامعه خواهد شد: «وَ اتَّقُوا فِتْنَةً لَّا تُصِيبُ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً» (انفال: ۲۵)؛ از فتنه‌ای بپرهیزید که تنها دامن ستمکاران شما را نمی‌گیرد بلکه همه را فرا خواهد گرفت.

۳-۴- نقش تقوا در تربیت خانواده

خانواده یک واحد اجتماعی است که هدف از آن در نگاه قرآن، تأمین سلامت روانی برای افراد و همچنین ایجاد آمادگی برای برخورد و رویارویی با پدیده‌های اجتماعی است (صدر طباطبایی، ۱۳۸۰، ص ۱۳۲-۱۳۹) و تقوادماری مسیری است که به این هدف ختم می‌شود. در چندین آیه از آیات مربوط به خانواده سفارش به تقوا شده است (بقره: ۲۲۳ و ۲۳۳؛ نساء: ۱۲۸ و ۱۲۹؛ تغابن: ۱۶؛ طلاق: ۲ و ۴؛ احزاب: ۳۷) آخرت اندیشی و تلاش برای حفظ، صلاح و عاقبت بخیری افراد خانواده از مهم‌ترین ابعاد تقوا در تربیت خانواده است که با امر به انجام تکالیف الهی از جمله نماز. «وَ أَمُرُ أَهْلِكَ بِالصَّلَاةِ وَ اصْطِرِّ عَلَيْهَا... وَ الْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوَىٰ» (طه: ۱۳۲) و مراقبت خانواده از آتشی که هیزم آن انسان‌ها هستند به دست می‌آید «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَ أَهْلِيكُمْ نَارًا وَ قُودُهَا النَّاسُ وَ الْجِبَارَةُ» (تحریم: ۶) در روابط خویشاوندی خانوادگی نیز تقوا عامل استحکام و حفظ روابط فامیلی می‌شود. «وَ اتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَ الْأَرْحَامَ...» (نساء: ۱) از دیگر ابعاد تقوا در تربیت خانواده، رعایت عدالت در محیط خانواده بین فرزندان و همسران، عفو و گذشت، محبت، صلح و آشتی در خانواده است، از این رو قرآن در مسائل خانوادگی بعد از دستور به عفو

و گذشت می‌فرماید: «فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ وَاسْمَعُوا وَأَطِيعُوا» (تغابن: ۱۶)؛ تا آنجا که در توان دارید تقوای الهی پیشه کنید، و گوش دهید و اطاعت نمائید، هم چنین می‌فرماید: «وَإِنَّ امْرَأَةً خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا نُشُوزًا أَوْ إِعْرَاضًا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحًا وَالصُّلْحُ خَيْرٌ وَأُحْضِرَتِ الْأَنْفُسُ الشُّحَّ وَإِنْ تُحْسِنُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ مِمَّا تَعْمَلُونَ خَيْرًا» (نساء: ۱۲۸)؛ و اگر زنی از طغیان و سرکشی یا اعراض شوهرش، بیم داشته باشد، مانعی ندارد با هم صلح کنند (و زن یا مرد از پاره‌ای از حقوق به خاطر صلح صرف نظر کنند) و صلح بهتر است، اگر چه مردم (طبق غریزه حب ذات در اینگونه موارد) بخل می‌ورزند، و اگر نیکی کنید و پرهیزگاری پیشه سازید (و بخاطر صلح، گذشت نمائید) خداوند به آنچه انجام می‌دهید آگاه است (و پاداش شایسته به شما خواهد داد). یکی دیگر از ابعاد تقوا در تربیت خانواده، رعایت تقوای جنسی است که قرآن بعد از طرح مسائل جنسی خانواده دستور به رعایت تقوا داده است: «فَاتَّقُوا حُرَّتَكُمْ ... وَ اتَّقُوا اللَّهَ» (بقره: ۲۲۳)؛ یعنی از خدا بترسید مرتکب حرام نشوید و در مسائل جنسی تقوا را رعایت کنید. (طبرانی، ۲۰۰۸ م، ج ۱، ص ۳۹۳؛ واحدی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۶۸؛ قرائتی، ۱۳۸۸ ش، ج ۱، ص ۳۵۰) با توجه به این که در این آیه بعد از طرح مسأله جنسی به صورت مطلق دستور به رعایت تقوا ذکر شده، این آیه می‌تواند ناظر به رعایت همه ابعاد تقوای جنسی از قبیل: رعایت احکام جنسی، رعایت اعتدال جنسی، پرهیز از خودارضایی، پرهیز از همجنس‌گرایی، پرهیز از آزار جنسی، حفظ حیا و عفت در خانواده باشد.

در مجموع از آیات قرآن استفاده می‌شود که رعایت تقوا در تربیت خانواده باعث مسئولیت‌پذیری که از مهم‌ترین عوامل تربیت است. در اجتماع کوچک خانواده، هر کدام از افراد خانواده اعم از زن، شوهر، فرزندان، پدر و مادر نسبت به هم حقوقی دارند که رعایت این حقوق در خانواده از سوی افراد خانواده باعث شکل‌گیری خانواده با تقوا خواهد شد. خانواده‌ای که روحیه تقوا در بین افرادش حاکم باشد، از آسیب‌ها و آلودگی‌ها و رذایل اخلاقی مصون و اهل بهشت خواهد بود.

۳-۵- تقوای سیاسی و نقش آن در تربیت

یکی از مباحث مهم قرآن مباحث سیاسی است. قرآن تنها کتاب اخلاقی و یا مسائل مربوط به زندگی فردی و خصوصی نیست، بلکه مجموعه‌ای از قوانین حیات‌بخشی است که همه ابعاد زندگی انسان‌ها را در بر می‌گیرد. در قرآن مسائلی هم‌چون گسستن زنجیرهای اسارت انسان و تأمین آزادی بشر (اعراف، ۱۵۷) برپایی قسط و عدل (حدید، ۲۵) تربیت و تزکیه (جمعه، ۲)، شورا (شوری، ۳۸) امر به معروف و نهی از منکر (آل عمران، ۱۰۴-۱۱۰)، دفاع در برابر دشمنان (انفال، ۶۰) و بسیاری از مسائل دیگر مطرح است که این هدف‌های بزرگ بدون تشکیل حکومت امکان‌پذیر نیست، قرآن نظام سیاسی ویژه‌ای را برای حکومت با همه جزئیاتش تعیین می‌کند؛ ولی سیاست را از دین جدا می‌داند و نگاهی کلی نسبت به چارچوب حکومت متناسب با اهداف هدایتی‌اش دارد. قرآن اصولی را ارائه می‌کند که در راستای هدف تحقق حکومت الهی‌اند (مرکز فرهنگ و معارف قرآن، ۱۳۸۲ ش، ج ۸، ص ۶۳۵)، از این رو دین و سیاست دو عنصر تفکیک‌ناپذیر در اسلام است. اگر دین از سیاست جدا شود، بازوی اجرایی خود را بکلی از دست می‌دهد، و اگر سیاست

از دین جدا گردد مبدل به یک عنصر مخرب در مسیر منافع خودکامگان می‌شود. اگر پیامبر اسلام ص موفق شد این آئین آسمانی را با سرعت در جهان گسترش دهد دلیلش آن این بود که در اولین فرصت دست به تأسیس حکومت زد. (مکارم شیرازی ۱۳۷۱ ش، ج ۱۵، ص ۴۲۰)، از این رو، «سیاست» به مفهوم درایت، تدبیر، سیاست توجه و تدبیر از متن اسلام است و طبیعی است که در «سیاست» بدین معنی، هیچگاه از راه نامشروع به هدف مشروع نتوان رسید. هرگز با تبلیغ سوء، تهمت، رسوائی دیگران، فریب، دروغ، ریا، غیبت و تنها شعارهای انقلابی دادن دسترسی به اهداف مشروع ممکن نیست و مدعیان این موضوع ره باطل می‌پویند. (مظاهری، ۱۳۶۴ ه.ش، ص ۱۲۷)

قرآن در آیات متعددی (مائده، ۲، ۸، ۳۵، ۵۷؛ توبه، ۱۱۹؛ حجرات، ۱۰) مؤمنان را به استقامت در برابر دشمنان و رعایت تقوا دستور داده که اطلاق این آیات مسائل سیاسی را نیز شامل می‌شود: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَ صَابِرُوا وَ رَابِطُوا وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (آل عمران، ۲۰۰)؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید (در برابر مشکلات و هوس‌ها) استقامت کنید و در برابر دشمنان (نیز) استقامت بخرج دهید و از مرزهای خود، مراقبت بعمل آورید و از خدا پرهیزید شاید رستگار شوید. تقوای سیاسی دارای اصولی بنیادین و مبانی عملی است. اصل بنیادین تقوای سیاسی، اعتقاد به ولایت، که مخصوص خداوند متعال است. «اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا» (بقره: ۲۵۷) که ولایت بالذات و بالاصاله است که باعث افزایش ایمان مؤمنین می‌شود. پس وقتی ولایت مخصوص خداوند متعال است باید اطاعت هم فقط از خداوند متعال باشد. «وَلَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَهُ الدِّينُ وَاصِباً أَفَغَيْرَ اللَّهِ تَتَّقُونَ» (نحل: ۵۲) اطاعت خاص خدا است؛ آیا از غیر او می‌ترسید؟! این آیه بُعد سیاسی مسلمان و کفار را در بیان قانون خداوند متعال دانسته و آن هم این که فقط او را مورد پرستش قرار دهند و از او اطاعت کنند. چون خدای تعالی رب عالم است بخاطر این که مالک همه اجزای آن و مدبّر آنها است، و از لوازم تدبیر و واجبات آن این است که عالم انسانی برطبق سنت او رفتار کند، تا به آن نتیجه‌ای که او برایش در نظر گرفته نائل شود، یعنی به سعادتش رهنمون شود، و با در نظر گرفتن این معنا که سنت و طریقه‌ای که او برای تدبیر، از خصوص انسان دارد همان چیزی است که قرآن نامش را دین نهاده، ناگزیر واجب می‌شود که تنها او متصدی وضع و جعل قوانین و سنت‌های خود گردد، و او باید این طریقه را تشریح کند، (طباطبایی، ۱۳۷۴ ه.ش، ج ۱۲، ص ۳۹۲) پس غیر از خدا هیچ کس حق تشریح ندارد.

اصل دیگر در تقوای سیاسی، که اصل مبنایی است، ملازمت پذیرش ولایت خدا و التزام اعتقادی و عملی به ولی و اطاعت از اوست. که اطاعت از ولی خدا، در راستای اطاعت از خداوند متعال است. پیوستگی و امتداد ولایت ولی و خدا در آیات متعدد قرآن بیان شده که بیان این موضوع به امر به تقوای الهی همراه شده است. «وَمَنْ يَطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَ يَخْشِ اللَّهَ وَ يَتَّقْهُ» (نور: ۵۲) و هر کس خدا و پیامبرش را اطاعت کند، و از خدا بترسد و از مخالفت فرمانش بپرهیزد، چنین کسانی همان پیروزمندان واقعی هستند! انسان‌های باتقوا باید در این مرحله در حفظ و رعایت تقوا کوشا باشند. چون شیطان در کمینگاه حوزه اعتقادی مؤمنین نشسته، تا آنها را گمراه کند. انسان‌های مؤمن و متقی از نفس اماره و کمین‌گاه شیطان برکنارند، چون تقوا در وجود ایشان رسوخ کرده و ایشان

در اعتقاد و عمل، فرمانبردار ولی می‌باشند. و آن‌ها هرگز جلوتر از ولی قدم برمی‌دارند «یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقَدَّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَ اتَّقُوا اللَّهَ...» (حجرات: ۱) و در رعایت ادب مقابل ولی خدا متقی هستند «إِنَّ الَّذِينَ يَعْضُونَ أَصْوَاتَهُمْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ أُولَئِكَ الَّذِينَ امْتَحَنَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوَى» (حجرات: ۳) و هرگز عقیده‌ای مخالف ولی اتخاذ نمی‌کنند «یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَنَاجَيْتُمْ فَلَا تَتَنَاجَوْا بِالْإِثْمِ وَ الْعُدْوَانِ وَ مَعْصِيَةِ الرَّسُولِ وَ تَنَاجَوْا بِالْبِرِّ وَ التَّقْوَى وَ اتَّقُوا اللَّهَ» (مجادله: ۹) و عملی را انجام نمی‌دهند که به مخالفت با ولی خدا منجر شود.

مقام معظم رهبری می‌فرمایند: «پایه همه خیرات در جامعه، تقواست. تقوای فردی؛ یعنی هرکس بین خود و خدا سعی کند از جاده صلاح و حق تخطی نکند و پا را کج نگذارد. تقوای سیاسی؛ یعنی هر کس که در کار سیاست است، سعی کند با مسائل سیاسی صادقانه و دردمندانه و از روی دلسوزی برخورد کند. سیاست به معنای پشت هم‌اندازی و فریب و دروغ گفتن به افکار عمومی مردم، مطلوب اسلام نیست.» (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ص ۱۱۱)، لازمه تقوای سیاسی آن است که نخست وظایف سیاسی بر اساس دین حقه الهی تعریف و شناخته شود تا انسان‌ها به بیراهه کشیده نشوند، افزون بر آن باید از حرام‌های الهی و هرگونه مسأله خلاف شرع دوری کرد و در پی هدف‌های شرعی و بسیج امت برای اهداف اسلامی بود. تقوا عامل مدیریت مثبت و مفید، قانون‌مداری، شایسته‌سالاری، مهارت‌کنترل درونی، وجدان بیدار انسانی، تشویق‌کننده به نیکوکاری و بسیاری از امور دیگر است که در حوزه سیاسی یک سیاست‌مدار باید مورد توجه قرار دهد. و با استفاده از تقوی، در اعتقاد و عمل، فرمانبرداری از ولی می‌باشد.

۴- نتیجه‌گیری

تقوا نقش تعیین‌کننده‌ای در تربیت انسان در ابعاد مختلف فردی، اجتماعی، دنیایی و آخرتی دارد اگر بنیان زندگی امت اسلامی در همه ابعاد آن براساس رعایت تقوا بنا شود بسیاری از عوامل تهدیدکننده و آسیب‌زا در جامعه اسلامی ظهور نمی‌یابد و این خود عاملی برای رسیدن به سعادت و کمال مادی و معنوی انسان‌هاست.

تقوای اعتقادی آن است که عقیده انسان در زمینه توحید، نبوت، معاد، امامت و بقیه اصول اعتقادی درست و از شک، تردید، آلودگی‌های اعتقادی و پندارهای ناصحیح پاک باشد. تقوای اعتقادی نقش ریشه‌ای و پایه‌ای در تربیت انسان دارد، اصل و بنیان تربیت صحیح صحت و درستی اعتقادات، حرکت به سوی مقصد و هدف نظام هستی، یعنی خداوند متعال است «أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ» (شوری، ۵۳)، آگاه باشید، بازگشت همه چیز به سوی خدا است.

از منظر قرآن کار و تلاش برای کسب درآمد حلال دوری و اجتناب از مال حرام، دوری از ربا، اسراف، کم فروشی، احتکار، گرانفروشی، ادای حقوق واجب مالی مانند ادای خمس، زکات، نفقه‌های

واجب از مهم‌ترین مصادیق تقوای اقتصادی و مولفه‌های تربیت انسان در بُعد اقتصاد و امور مالی است.

از منظر قرآن جامعه انسانی و مطلوب پروردگار، جامعه‌ای است که بر اساس تقوا بنیان و تشکیل شود انسان در اجتماع حضور فعال داشته باشد، از حق خویش پا فراتر نگذارد و به حقوق دیگران تجاوز نکند. تقوای اجتماعی و تربیت اجتماعی، یعنی گستره‌ی وسیع عمل‌های خوب، اقدام‌های خوب، فعل‌های خوب و ترک‌های خوب، جامعه‌ای که روحیه تقوا در بین افرادش حاکم باشد، از آسیب‌ها و آلودگی‌ها و رذایل اخلاقی مصون خواهد بود.

قرآن نظام سیاسی ویژه‌ای را برای حکومت با همه جزئیاتش تعیین نمی‌کند؛ ولی سیاست را از دین جدا نمی‌داند و نگاهی کلی نسبت به چارچوب حکومت متناسب با اهداف هدایتی‌اش دارد. قرآن اصولی را ارائه می‌کند که در راستای هدف تحقق حکومت الهی‌اند تقوای سیاسی و تربیت سیاسی یعنی فرد در عرصه سیاست جهت‌گیری مفید برای خدا، اسلام و مردم داشته باشد.

منابع

- قرآن کریم
- صحیفه سجاده
- ابن بابویه، محمد بن علی، الأمالی، کتابچی، تهران، چاپ: ششم. ۱۳۷۶ ش.
- ابن بابویه، محمد بن علی، عیون أخبار الرضا علیه السلام ج ۲، نشر جهان، تهران، چاپ: اول، ۱۳۷۸ ق.
- ابن بابویه، محمد بن علی، من لا یحضره الفقیه، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، چاپ: دوم، ج ۳. ۱۴۱۳ ق
- ابن طاووس، علی بن موسی، إقبال الأعمال، دار الکتب الاسلامیه، تهران، چاپ: دوم، ۱۴۰۹ ق.
- ابن فارس، أحمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، مکتب الاعلام الاسلامی، قم، چاپ: اول، ۱۴۰۴ ق.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب - بیروت، چاپ: سوم، ۱۴۱۴ ه.ق.
- ابن عاشور، محمداطاهر، تفسیر التحریر و التنویر، مؤسسة التاریخ العربی، لبنان، بیروت، چاپ: ۱، ۱۴۲۰ ق.
- ابوحيان، محمد بن یوسف، البحر المحیط فی التفسیر، دار الفکر، لبنان، بیروت، چاپ: ۱، ۱۴۲۰ ق.
- انصاری، قدرت الله احکام و حقوق کودکان در اسلام، ج ۱، چاپ دوم، قم: مرکز فقه الاثمه الاطهار. ۱۳۹۲.
- پاینده، ابو القاسم، نهج الفصاحة (مجموعه کلمات قصار حضرت رسول صلی الله علیه و آله)، دنیای دانش، تهران، چاپ: چهارم. ۱۳۸۲ ش.
- تفلیسی، حبیب بن ابراهیم، وجوه قرآن، دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ، ایران، تهران، چاپ: ۱، ۱۳۷۱ ش.
- جزایری، محمدعلی، دروس اخلاق اسلامی، حوزه علمیه قم، مرکز مدیریت، قم، چاپ: ۲، ۱۳۸۸ ش.
- جوادی آملی، عبدالله، تفسیر تسنیم، چاپ ششم، قم: اسراء، ۱۳۸۹ ش.
- _____، عبدالله، جامعه در قرآن، چاپ سوم، قم: اسراء، ۱۳۸۹ ش.
- _____، دنیاشناسی و دنیاگرایی در نهج البلاغه، چاپ پنجم، قم: اسراء. ۱۳۸۹ ش.
- _____، هدایت در قرآن، چاپ دوم، قم: اسراء. ۱۳۸۵ ش.
- _____، شمیم ولایت، چاپ پنجم، قم: اسراء. ۱۳۸۸.
- جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح، بیروت، چاپ: اول، ۱۳۷۶ ق.
- حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة، موسسه آل البیت، قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.
- حسینی زبیدی، محمد مرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، دارالفکر، بیروت، چاپ: اول، ۱۴۱۴ ق.
- حجازی، محمد محمود، التفسیر الواضح، بیروت: دار الجیل، چاپ: ۱۰، ۱۴۱۳ ق.
- حسینی همدانی، محمد، انوار درخشان در تفسیر قرآن، لطفی، تهران، چاپ: ۱، ۱۴۰۴ ق.
- خامنه‌ای، علی، معیشت پرهیزکارانه: در کلام رهبر معظم انقلاب اسلامی (مدظله العالی)، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۹۸ ش.
- داوودی، محمد، سیره تربیتی پیامبر و اهل بیت، چاپ سوم، تهران: نشر پژوهشکده دانشگاه و حوزه، چاپ زیتون. ۱۳۷۸.
- دلشاد تهرانی، مصطفی، سیری در تربیت اسلامی، چاپ دوم، تهران: نشر دریا، ۱۳۸۲.

- _____، سیره نبوی «منطق عملی»، دریا - تهران (ایران)، چاپ: ۲، ۱۳۸۳ ش.
- دیلمی، حسن بن محمد، إرشاد القلوب إلى الصواب، الشریف الرضی، قم، چاپ: اول، ۱۴۱۲ ق.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، دار القلم، الدار الشامیه، بیروت - دمشق، چاپ: اول، ۱۴۱۲ ق.
- رزاقی، محمود، آثار تربیتی تقوا از نگاه آیات، گفتمان اندیشه، شماره ۸، ۱۴۰۰.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی، تفسیر قرآن مهر، پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن، ایران، قم، چاپ: ۱، ۱۳۸۷ ش.
- زحیلی، وهبه، التفسیر المنیر فی العقیده و الشریعة و المنهج، دار الفکر، سوریه، دمشق، چاپ: ۲، ج ۶، ۱۴۱۱ ق.
- سائیس، محمد علی، تفسیر آیات الأحکام، المكتبة العصرية - لبنان - بیروت، چاپ: ۱، ۱۴۲۳ ق.
- شریف الرضی، محمد بن حسین، نهج البلاغة / ترجمه دشتی، مشهور، قم، چاپ: اول، ۱۳۷۹ ش.
- صدر طباطبایی، فاطمه، مقاله «تعریف خانواده از منظر قرآن» نشریه: پژوهش‌های قرآنی، شماره، ۲۷ و ۲۸، ۱۳۸۰.
- طباطبایی، محمدحسین، ترجمه تفسیر المیزان، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی - ایران - قم، چاپ: ۵، ۱۳۷۴.
- طبرانی، سلیمان بن احمد، التفسیر الکبیر: تفسیر القرآن العظیم (الطبرانی)، دار الکتب الثقافی - اردن - اربد، چاپ: ۱، ۲۰۰۸ م.
- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ناصر خسرو - ایران - تهران، چاپ: ۳، ۱۳۷۲ ش.
- طوسی، محمد بن الحسن، تهذیب الأحکام، دارالکتب الاسلامیه، تهران، چاپ: چهارم، ۱۴۰۷ ق.
- _____ التبیان فی تفسیر القرآن، دار إحياء التراث العربی - لبنان - بیروت، چاپ: ۱، بی تا.
- عسکری، حسن بن عبدالله، الفروق فی اللغة، دار الافاق الجدیده، بیروت، چاپ: اول، ۱۴۰۰ ق.
- فقیهی، علی نقی، تقوا و آثار تربیتی آن. مجله تربیت، سال ۱۲، شماره ۱۲۰، ۱۳۷۶.
- قرائتی، محسن، تفسیر نور، مرکز فرهنگی درسهایی از قرآن، تهران، چاپ: ۱، ۱۳۸۸ ش.
- قرشی بنایی، علی اکبر، قاموس قرآن، ج ۳، چاپ ششم، تهران: دارالکتب اسلامیة، ۱۳۷۱ ش.
- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، دارالکتب الاسلامیه، تهران، چاپ: چهارم، ۱۴۰۷ ق.
- کلینی، محمد بن یعقوب، گزیده کافی، مرکز انتشارات علمی فرهنگی، تهران، چاپ: اول، ۱۳۶۳ ش.
- لیشی واسطی، علی بن محمد، عیون الحکم و المواعظ، دارالحدیث، قم، چاپ: اول، ۱۳۷۶ ش.
- مرکز فرهنگ و معارف قرآن، دایره المعارف قرآن کریم، بوستان کتاب، قم، چاپ ۳، ۱۳۸۲ ش.
- مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، وزارت ارشاد و فرهنگ اسلامی، تهران، چاپ اول، ۱۳۶۸ ش.
- مطهری، مرتضی، مجموعه آثار استاد شهید مطهری، صدرا - قم، چاپ: ۸، ۱۳۷۷ ش.
- مظاهری، حسین، اخلاق فرماندهی و فرمانبری، شفق - قم (ایران)، چاپ: ۱، ۱۳۶۴ ش.
- مکارم شیرازی، ناصر، دائرة المعارف فقه مقارن، چاپ اول، قم: مدرسه علی بن ابیطالب، ۱۴۲۷.

- _____ و همکاران، تفسیر نمونه، دار الکتب الإسلامية، تهران، چاپ: ۱۳۷۱، ۱۰ ش.
- موسوی سبزواری، عبدالاعلی، مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن، دفتر سماحه آیت الله العظمی السبزواری - [بی جا]، چاپ: ۲، ۱۴۰۹ ق.
- موسوی لاری، مجتبی، بررسی مشکلات اخلاقی و روانی، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی - قم، چاپ: ۴، ۱۳۷۸.
- نصر احمد رضا، نظری حسین، قاسم پور علی، موسوی ستاره، بررسی و تبیین تربیتی تقوا در سبک زندگی، نشریه مهندسی فرهنگی، شماره ۸۱، ۱۳۹۳ ش.
- مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، بیروت، چاپ: دوم، ۱۴۰۳ ق.
- مسترحمی، هدایت الله، نصایح لقمان حکیم، اسلامیة - تهران (ایران)، چاپ: ۱، ۱۳۸۱ ش.
- مهدوی کنی، محمدرضا، نقطه‌های آغاز در اخلاق عملی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی - تهران (ایران)، چاپ: ۷، ۱۳۸۴ ش.
- واحدی، علی بن احمد، الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز، دار الفلم - لبنان - بیروت، چاپ: ۱، ۱۴۱۵ ق.

